

REHBER-İ MÜVERRİHÎN : MÜKEMMEL VE MUNTAZAM TÂRİH-İ OSMÂNÎ NASIL YAZILIR?

Ahmed SÂİB

Yayına Hazırlayan: Arş.Gör. Ali ERTUĞRUL
Dokuz Eylül Üniversitesi İlähiyat Fakültesi

Guide for Historians: How Can Perfect and Methodical Ottoman History be Written?

Ahmed Sâib as an officer who had worked in the Ottoman army, has mostly written works on the events of final period of the Ottoman state, as it can be understood from his works. This article that he probably published in Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası in a close time to his death, is concerned with a different question as to other works. Ahmed Sâib as a historian, tries to answer the question "how perfect and methodical Ottoman history can be written". In this purpose, he produces the past of history writing and method and especially pays attention to changes which occurred in the field of history after the revolution of France. The alternative sources he proposed about the Ottoman history and his opinions on the character and function of Tarih Encümeni established in the period of constitutional monarchy are also very interesting.

TAKDİM

1859 yılında Kafkasya’da doğan Ahmed Sâib Bey, Rus askerî okullarında tahsil gördükten sonra yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı devletinin hizmetine girmiş, bir müddet II. Abdülhamid’in hassa süvari alayında görev yaptıktan sonra Mısır fevkalade komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın yaverliği vazifesine atanmıştır. Uzun müddet sürdürdüğü bu görevinden ve ordudan istifa ederek ayrılan Ahmet Sâib, 1908 yılına kadar Mısır’da kalmış ve bu esnada İstanbul’a sokulması devrin idaresince yasaklanan bazı kitaplar neşrederek, “Sancak” isimli bir de gazete çıkarmıştır. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte İstanbul’a dönerek tarih araştırmaları ve yayınlarına devam etmiş, 1911 yılında da Darülfünûn Rus Dili muallimi olmuştur. 7.10.1918 tarihinde vefatına kadar bu görevi sürdüren Ahmed Sâib, Erenköy Sahrâ-yı Cedid kabristanına defnedilmiştir.

Ahmed Sâib'in bir kısmı yayınlanmış 14 kadar eserinin bulunduğu ifade edilmektedir. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır: *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* (Kahire 1910, Hindiyeye Basımevi; Beyrut 1911, Arapçaya Çev.: M. Tefik Cânâ), *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis* (Kahire 1910, Hindiyeye Basımevi, II. Baskı), *Sultan Hamid'in Evâil-i Saltanatı* (Kahire 1910, Hindiyeye Basımevi; İstanbul 1983, Erler Basımevi (Abdülhamid'in Saltanatının İlk Yılları), Sadeleştiren: Ruhi Turfan), *Son Osmanlı Rus Muharebesi* (Kahire 1911, Hindiyeye Basımevi), *Rehnümâ-yı İnkılâb* (Kahire 1902, 1911, Hindiyeye Basımevi), *Tarih-i Meşrûtiyet ve Şark Meselesi Hâzırası* (Kahire ?, Hindiyeye Basımevi; İstanbul 1912, Necmi İstikbal Basımevi), *Şark Meselesi* (İstanbul 1911, İkbâl-i Millet Basımevi), *Hakâik-i Târihiyye ve Siyasiyye* (cüz 2), *Nereye Gidiyoruz?*, *Mısır İngilizlerin Eline Nasıl Düştü*, *Meşrutiyet Dalgaları*, *Ayastefanos Muâhedesinden Berlin'e Doğru*, *Mısır ve Arabî Paşa Vakası*.¹

Hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Ahmed Sâib, muhtemelen vefatına yakın bir zamanda kaleme aldığı, aşağıda metnini verdiğimiz makalesinde, döneminin gözüyle “mükemmel ve muntazam bir Osmanlı tarihi nasıl yazılmalıdır” sorusuna cevap arar. O, tarih incelemeleri ve yöntemlerinin, özellikle Fransız ihtilalinden sonra kaydettiği gelişmeleri, artık Osmanlı tarihi yazarlarının da kullanmasını istemekte ve genç tarihçilere, mevcut tarih kitaplarına ilaveten bazı alternatif kaynakları da kullanmalarını salık vermektedir. Onun, Tarih Encümeninin görevi ve yapısı ile ilgili teklifleri de hayli ilgi çekicidir. Bu bakımdan biz de yazarın bu ilgi çekici teklif ve değerlendirmelerinin yer aldığı ve yaklaşık bir yüzyıl önceki tarih yazımı ve meseleleri hakkında bizlere ipuçları veren bu makalesinin bazı önemli noktalarına dikkat çekmek istedik ve bu amaçla kısa bir değerlendirmede bulunduk. Bu değerlendirmenin ardından da Celal Nuri [İleri]'nin riyâsetinde haftalık olarak yayınlanan Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası'nın ard arda dört sayısında neşredilmiş bulunan makalenin aslını vermeyi uygun bulduk. Makalenin tarih, cilt, numara ve sahîfelerini de dipnotlar halinde gösterdik. Ayrıca metinde gerekli gördüğümüz bazı noktalara dipnotlarla açıklık getirdik.

Makalesinin girişinde tarihin nasıl yazılması gerektiği ve amacının ne olduğu hususunda Eski Yunan'dan beri bazı tartışmaların bulunduğunu örnekleriyle ortaya koyan yazar, özellikle Fransız ihtilalinden sonra bu ilim dalında yüksek bir seviyeye ulaşıldığını ve yeni bir takım usullerin ortaya konulduğunu ifade eder. O, bu dönemde, geçmişte geçerli olan terâcim-i ahvâl ve olayların birbiri ardına kaydedilmesini ön gören vakanüvîslerin takip ettikleri tarzın terk edilerek, şüphecilik hareketinin ekseninde gelişen ve eldeki verileri sorgulamaya dayanan akılcı bir usulün gelişmeye başladığı kanaatindedir. Gelişen bu akılcı usulün, yalnız eldeki verileri sorgulamakla kalmadığını ve aklî ölçülere göre yazılan tarihlerin bile bir olay hakkında verdiği bilgi ve haberlere güvenmeyerek, söz konusu olayı tarihçinin bizzat görüp görmediğini, eğer görmüş ise bu olayla kendisinin bir ilgisinin bulunup bulunmadığını, olayı aktaran diğer vesikaların

¹ Ahmed Sâib'in hayatı ve eserleriyle ilgili olarak bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt III, Ankara 2000, s.14; *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, Cilt I, Ankara 1946, s.269; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev.: Coşkun Üçok, Ankara 1982, s.436; M. Orhan Bayrak, *“Osmanlı Tarihi” Yazarları*, İstanbul 2002, s.37-38.

ciddi bir şekilde incelenmesiyle ortaya koyma çabasını öngördüğünü söyler.

Yine bu süreçte, artık mükemmel ve muntazam tarihlerin telifinin gittikçe başka bir şekil almakta olduğunu ve tarihçilerin umumî tarih yazmaktan ziyade tarihin bir kısmıyla ilgili çalışmalara ağırlık vermeye başladıklarını ifade eder. Oysa ona göre, bizde henüz her bakımdan mükemmel ve muntazam bir surette telif edilmiş bir Osmanlı tarihi vücuda getirilememiş ve bazı yönlerini tenkit etmek mümkünse de Hammer'ın Tarihinin dışında, tarih ilminin ulaştığı seviye itibarıyla vaz edilen prensiplere göre bir Osmanlı tarihi yazılamamıştır.

Tarih yazım usulleri ile tarihi ve herhangi bir tarih yazabilmek için ne gibi kaidelere uyulması gerektiği hakkında bu şekilde bir miktar bilgi veren yazar, makalesinin geri kalan kısmında bundan sonra yazılacak tarihlerde ne gibi şartlara dikkat etmek lazım geldiğini ve tarih yazmak isteyen müelliflerin de ne gibi vasıf ve meziyetlere sahip olmaları gerektiğini sıralar. O, doğu lisanlarından başka en az bir iki Avrupa lisanını da bilmeyi şart koştuğu altı-yedi maddelik "gerekli fenler" listesinden sonra bir Osmanlı tarihçisinin istifade edebileceği kaynakları teferuatlı bir şekilde açıklamaya girişir. Bu noktada, mevcut bulunan tarihlerdeki malumatın yeterince tetkik edildiği kanaatinde olan yazar, mükemmel ve muntazam bir Osmanlı tarihi kaleme almak için kullanılabilecek bazı alternatif kaynakları gündeme getirir ve bunların bir tarihî kaynak olarak değerlerini tartışır. Buna göre, hükümetin elinde bulunan resmî evrak, devlet büyüklerinin veya bir aile efradının diğer aile efradına yazdıkları hususi yazışmalar, Battal Gazi ve Köroğlu gibi edebiyata müteallik eserler, yabancı sefirlerin hükümetlerine gönderdikleri raporlar, Osmanlı topraklarında seyahat eden seyyahların bıraktıkları seyahatnâmeler, mescit, tekke ve cami gibi yapılarıdaki kitabeler ile mezar taşları, geçmiş hükümdarlar adına darp edilen paralar ve millî şarkılarımız Osmanlı tarihi için önemli birer kaynaktırlar.

Ahmed Saib, bu saydıkları arasında resmî evrak ve millî şarkılara ayrı bir önem atfeder. Zira ona göre, hükümetin hazine-i evrâkında, eski mahkemelerde, devletin resmi dairelerinde, nezaretlerde ve bilhassa Bâb-ı Âlî hazine-i evrâkında ve Evkaf nezâretinde bulunan bu resmî evraklar vasıtasıyla yeni me'hazler keşfetmek ve tarihimizde kayıtlı ve malum bulunan bazı olayları tamamen başka bir tarz ve şekilde değerlendirmek mümkün hale gelebilecektir. Yine, Osmanlı tarihinde vukû bulan bir çok olayla ilgili olarak Anadolu ve Rumeli'de milletimizin ağzında dolaşan millî şarkılarımız da ona göre memleketimizin ruhunu anlamak için çok önemli birer kaynak mâhiyetindedirler. Ancak yaşlıların yavaş yavaş irtihalleri sebebiyle zayıflamakta olan bu kaynak, bir an önce tespit edilmezse muhtemelen bir müddet sonra yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Bu şekilde alternatif bir takım kaynaklara dikkat çeken yazar, yazım tarzıyla ilgili olarak da önemli açıklamalarda bulunur. Ona göre, mükemmel bir tarih yazmak için yazım tarzının önemi çok büyüktür ve tarihçi burada sanatkarlığını gösterir. Bunun için bir tarihçi, ilk önce ileriye sürdüğü fikrin doğruluğunu ispat etmek için tarihe dayalı ikna edici deliller bulmak ve bunları yerinde ve mahirâne bir şekilde bir araya getirmek durumundadır. Bunu yaparken de, eskinin iyi tarihlerinin yazımında geçerli olduğu gibi basit bir tarzda ve mübalağasız bir surette yazmakla yetinmemelidir. Zira böyle bir tarihçilik, sıradan bir

vakanüvislikten öteye geçemez. O halde asıl yapılması gerekli olan şey tarihçinin, maharetini, bilgisinin genişliğini ve akıl ve iktidarını kullanabileceği “tenkidî” bir tarih vücuda getirmek olmalıdır.

Ona göre yeni tarihçiler, tarihte büyük isim bırakmış ve halk tarafından sevilen kişilerin sihrine kapılmamalı ve bu kimselerin bazı kötü fiilleri varsa, bunları da ortaya koymaktan çekinmemelidirler. Zira bir tarihçinin, bu dünyada evliyalar olmadığını ve hangi asırda yaşarlarsa yaşasınlar bu kimselerin de insan olduklarını ve hata yapabileceklerini bilmesi gerekir.

Bu bakımdan tarihçiyi bir “mücid”e benzetir. Ancak bunun yok yerden hikaye düzmek değil, mevcut olayı etraflıca inceledikten sonra, olay hakkında kendi hislerini de okuyucularına intikal ettirebilmek olarak açıklar. Bu maksada ulaşabilmesi için de tarihçinin geniş bir fikir ve tasavvura sahip olması gerektiğini vurgular.

Bir tarihçinin eserinde bahsedeceği olayı gerektiği gibi tasvir edebilmesi için mükemmel bir “teşrihçi” olması lazım geldiğini de ifade eden yazar, olaya sebep olan halleri, tabii zorunlulukları, müsebbiblerin ahlak ve vasıflarını teşrih edebilmek istidadının önemli bir mesele olduğunu söyler. Olayda tesadüfen ortaya çıkan durumları ve insan olmanın gereği meydana gelen hususları ayırabilmenin de önemli olduğunu vurgular.

Böylece kaleme alınacak tarihin nasıl bir usulle yazılması gerektiğini izah ettikten sonra, bahsedilen kaide ve şartların Osmanlı tarihi meselelerine ne şekilde uygulanması gerektiğini açıklamaya girişir. O, bu maksatla, önem arz eden tarihî kaynakları devirlere göre sathî bir şekilde gözden geçirir ve kaynak olarak değerlerini tartışır.

Son olarak, kendisinden beklenen maksadı hasıl etmesi mümkün olamamışsa da, Meşrûtiyet devrinde Tarih Encümeni’nin vücuda getirilmiş olmasını ve faaliyetlerini hâlâ devam ettirmesini önemli bir hadise olarak görür. Ona göre, Encümenin âtil kalmasının nedeni, bu kurumun tesisinden ümit edilen maksadın yanlış tespit edilmiş olmasıdır. Zira mükemmel bir Osmanlı tarihinin vücuda getirilmesinin Encümenden talep edilmesi, bu tür kurumların doğasına aykırı bir istektir. Encümenin görevi, Avrupa’daki benzerleri gibi, tarih ve eserler yazmak değil, yazılacak eserlere vesikalar toplamaktan ibaret olmalıdır. Devletin resmî hazine-i evrakındaki vesikaları mütalaa ve tetkik etmek için hükümetten müsaade talep etmek ve kütüphaneler tesis etmek gibi tarihçilerin işini mümkün olduğunca kolaylaştırıcı faaliyetlere ehemmiyet verilmelidir.

Yine, bizde mevcut bulunan, doğrudan doğruya hükümetle ilgili olmayıp umûmun menfaati için teşkil edilmiş müesseseleri bile hükümetin denetiminde bulundurmamak arzusunun, bu tür sivil teşebbüsleri akim bıraktığını söyler. Zira böylesi durumlarda bu tür müesseselere dahil olmak için bu sahada çalışma yapmak yeterli olamamakta ve onun bunun teveccüh ve taraftarlığını kazanmak zorunda kalınmaktadır. Oysa böyle bir müessesenin üyesi olmak Osmanlı tarihi alanında az çok çalışan ve eserler vücuda getiren herkesin hakkı olmalıdır. Ona göre, Tarih Encümeni’nin tam manasıyla iş görememesinin ikinci bir nedeni de, Tarih Encümeni heyetinin bir hareket planına sahip olmamasıdır. Epey zamandan beri tesis olduğu halde heyetin ne ile meşgul olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Bu bakımdan Encümen, kendini âcilen aslî vazifesi olan devletin hazine-i evrakını tanzim ve tasnif etme işine vermelidir.

**REHBER-İ MÜVERRİHÎN
MÜKEMMEL VE MUNTAZAM TÂRİH-İ OSMÂNÎ NASIL YAZILIR?**

I*

Vakâyı'-ı sâbıkayı müntakilen ve tahrîren zabt eden her esere tarih nâmı verilebilir. Şu kadar var ki bu vakâyı'nın doğru olarak zapt edilmesi ve hikaye ve tahrîr edilecek vukûâtın hâl-i vaziyette tasvir ve izahı şarttır. Çünkü aksi halde tarih nâmı verilmiş eser bir safsatadan ve tarih için hiç ehemmiyeti olmayan bir takım hurâfâttan ibaret kalır.

Hikayât ve nakliyyâtın bazı defa tarih için fâideli olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Mamafih bu rivâyât ve nakliyyât, eski zamanlara ne kadar ait ve râci' olursa, onların vusûk ve ehemmiyeti de o derece azalır, çünkü zaman ilerledikçe ağızdan ağıza nakledilen bu rivâyât büsbütün tagayyür eder; şekilden şekle girer. Vakit ve zamanıyla zapt olunmadığı taktirde –bu nakliyyâtın esası doğru ve hakîkate muvâfık olsa bile– sonraları kendisine pek çok lüzumsuz şeyler ilave olunduğundan tarih nokta-i nazarından tamamıyla ehemmiyetten düşer.

Şairâne ve husûsen nazmen yazılan âsâr-ı tarihiyenin dahi, tarih nokta-i nazarından ehemmiyeti o kadar büyük değildir. Çünkü malum olduğu üzere, hangi millette olursa olsun bir vak'a-i tarihiyyeyi tasvir eden manzûm âsârda dâima mübalağa vardır. Şairler, hakikati olduğu gibi yazmakla iktifâ etmezler? Eserlerini bir çok tasavvurât-ı şairâne ile tezyîn ederler. Ve bittabi hakikat ve sıhhat vakâyı'dan uzaklaşır.

Bu hakikat-ı kadîmin biri malumdur. Meşhur “Aristoteles”, “müverrih ile şair birbirine benzemez iki mahluktur. Birisi fikrini şairâne nakl ve diğeri yine o vak'ayı sâdece hikaye, birisi vak'ayı olduğu gibi, diğeri olmak ihtimali şeklinde nakleder.” diyor.

Tarihten layık-ı veçhile istifade etmek için tarihin verdiği malumâtın, hakîkate, hem de çıplak bir surette hakîkate müstenit bulunması şarttır. Bu bâbta kurûn-ı ûlânın meşhur müverrihlerinden “Thukydides” kendisinden belki daha meşhur bulunan “Mora Muharebeleri”² nâmındaki eserinde şu yolda beyân-ı mütala'ât ediyor:

“Muharebe esnasında vukû'a gelen vakâyı'yı yalnız mesmû'âta nazaran kaydetmek doğru olamaz. Her vak'ayı başlı başına, tetkik etmek, lazımdır. Bunun ise ne kadar müşkül bir iş olduğu erbâbınca malumdur. Tarihi yazar iken husûs-ı mezkûr için pek çok zahmet çektim; bir çok müşkülâta uğradım. Aynı vak'ayı bizzât görenler başka şekil ve manada naklediyorlardı. İçinden hakikati bulup meydana çıkarmak bir çok tettebbu'âtın sonra mümkün oluyordu. Maa-hâzâ bıkmadım. Çalışmaktan fâriğ olmadım. Çünkü bu sûretle yazılmayan bir tarihten başkasını neşretmeği de muvâfık görmedim. İhtimal ki kâri'lerime takdim ettiğim bu nâciz eser masal ve tatlı tatlı hikayelerden âri olduğu için bazılarının hoşlarına gitmez. Fakat her halde beşeriyete istifâde bahş olacak tarihin bu suretle yazılması elzem olduğunu iddia ederim. Çünkü vakâyı'-ı

* Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 2 Teşrîn-i Sâni 1918, Cilt V, Numara 92, Sahife 1110-1112.

² Peloponnesos Savaşı Tarihi [Hz. İlv.].

müstakbelede böyle tarihlerden istifade edilir. Ve o vakâyı' için bunlar bir misal ve ibret teşkil edebilir..."

Maa-hâzâ eski Yunanîler, tarihe bizden, yani hâl-i hâzırdan bambaşka bir nazarla bakarlar idi. Onlar için tarih bir fen, bir ilim olmaktan ziyade bir sanat idi. Bir müverrihin vazifesi ahâlinin arzusunu okşamak ve bazen efkâr-ı umûmiyyeyi galeyâna getirmek idi. Ticaret-i siyasiyye için bazı defa hükümdarlar dahi bu sanata müracaat ederlerdi.

Kurûn-ı ûlâ tarihlerinde en ziyade ehemmiyet verilen cihet "terâcim-i ahvâl" idi. Bu suretle meşâhîrden bir çoğunun ahvâli, numûne-i ibret olmak üzere gösterilirdi.

"Thukydides" dahi kendi tarihinde bir çok meşâhîrin nutuklarını aynen naklediyor ki bu da serdettiğimiz fikri tamamen teyit etmektedir.

Kurûn-ı ûlâda Yunanîlerden bir çok müverrihler yetişmiştir. Ez-cümle meşhur "Herodotos" vardır ki bu zâtın tarihe ait bazı hikayeleri masal ve hurâfâtın ibaret ise de kendisiyle hem-asır olup Asya ve Afrika'da mevcut bulunan hükümetler hakkında verdiği malumât oldukça muteber addolunmaktadır. "Herodotos" coğrafya fenninde dahi iştihâr etmiştir. Kendi asrına ait verdiği malumât-ı coğrafya içinde pek kıymetli vesâik vardır. "Herodotos" bin el-Müverrihîn Ebu'l-Müverrihîn nâmıyla maruftur. Bundan mâadâ "Thukydides", "Eflatun", coğrafiyyûndan "Strabon" sâir bir çokları şöhret kazanmışlardır. Her biri tarihi başka başka üslup ve şekilde yazmışlardır. Cümlesinin verdiği malumât bir yere cem' edilince eski Yunan hakkında mükemmel malumât elde etmek mümkündür.

Yunanîlerden sonra Romalılarda dahi birkaç müverrih zuhur etmiş ise de bunların kaleme aldıkları tarihler, eski Yunan müverrihlerinin üslubunu takliden yazılmıştır.

Kurûn-ı vüstâda üslub-ı tahrîr değişmiştir. Tercüme-i halden ziyade vakâyı'ın sırasıyla zabtına ehemmiyet verilmiştir. Ancak o zaman Avrupa'da yazılan tarihler umûmiyetle pek muallak bir surette kaleme alınıyordu. Çünkü tarih yazarların ekserisi manastırlarda mukîm rahiplerden ibaret idi.

Bu devirde mükemmel ve muntazam tarihler vücuda getiren millet, Araplardır ki bunların fenn-i tarihte vücuda getirdikleri terakkî diğer ilimlerde olduğu gibi pek büyüktür.

Kurûn-ı vüstâda Araplardan ve daha doğrusu Müslümanlardan pek çok meşhur müverrihîn yetişmiş ve pek çok âsâr-ı tarihiyye vücuda gelmiştir. Abbasiler zamanında Bağdad'ta, Mısır'da, Endülüs'te ve sâir büyük merâkiz-i İslâmiyye'de neşrolunan tarihlerin, mükemmel ve muntazam yazılmış müellefâtın adedi hesapsızdır. İslâm müverrihleri bizzât bir çok âsâr telif ettikten mâadâ diğer milletlerin mesela Hintlilerin yazdıkları tarihleri lisanlarına tercüme etmişlerdir.

Arap müverrihleri tarih için ittihaz edilen eski usulü dahi ıslah ve kolay bir üslub-ı tahrîr ittihaz etmişlerdir. Araplar meyânında meşhur müverrihîn olup coğrafya ilminde de pek büyük hizmetleri sebkât eyleyen meşhur coğrafiyyûn dahi pek çoktur. Evvel emirde Mısırlı "Muhammed Mes'ûdî" tezkâr olunabilir ki "Mürûcû'z-Zehab ve Maâdinü'l-Cevher" nâmındaki eseri Fransızca, İngilizce ve Almanca'ya çoktan beri tercüme edilmiştir. Bu eserde Mes'ûdî merhum o zaman

malum olan ve dünyanın mütenevvî' kıtaâtında bulunan arazi ve hükümetler hakkında mufasssal ve muvazzah malumât veriyor. Müşarünileyh Hicretin dördüncü asır müverrihlerindendir.

Mes'ûdî'nin sâlifü'z-zikr eserinde gerek tarih gerekse o zamanki harîta-i âlem hakkında verilen malumât gayet doğru ve emsalsizdir.

Arap müverrihlerinden "İbn Esîr" in dahi gayet müfid eserleri vardır. Bilhassa bu zâtın Ehl-i Salîb muharebeleri hakkında verdiği malumât tarih-i umûmî için pek kıymetlidir.

"Ebu'l-Fidâ" meşhur coğrafiyyûndandır. Eserleri Avrupa lisanlarının kâffesine tercüme edilmiştir. Makrîzî pek mükemmel müverrihtir. Meşhur "İbn Haldun" müverrihlerin ser-firâzıdır. "Mukaddime" si hemen umûm lisanlara tercüme edilmiştir. Bu eser hakkında fazla bir şey söylemek lüzumsuzdur. Bilhassa son zamanlarda İbn Haldun'un şöhreti Avrupa'da pek ziyade artmıştır.

Kurûn-ı vüstâ nihayetlerinde Avrupa'da Arap ve Yunan tarihleri tercüme edilmeğe başlandı. Ve bu tercümelerden terakkî nokta-i nazarından pek çok istifade edildi. Gitgide Avrupa'nın büyük merkezlerinde darü'l-fünûnlar açıldığı zaman fenn-i tarihe daha ziyade ehemmiyet verilerek pek çok eserler vücûda geldi. Miladın on sekizinci asrında felsefede görülen hakîki terakkî fenn-i tarih için yeni tarîkler açmıştır. Asr-ı mezkûr nihayetlerinde "Vico", "Voltaire", "Hume" gibi meşâhîr bu fenne çok hizmet ettiler. Meşhur Fransa inkılab-ı kebirinden sonra bu fende ki terakkîyât, harikulade bir dereceyi buldu. O vakte kadar tarih tahrîri için ittihaz olunan usul terk olunarak yeni bir takım esaslar vaz' edildi ki zamanımızda Avrupa ve diğer kıtaât-ı mütemeddinede yazılan tarihler hep bu tarzda kaleme alınmıştır.

II*

Bu usul neden ibarettir?

Malum ya! Avrupa'da "Reybîyyûn"³ un zuhûru, ortalığı alt üst etti. Bunlar, dinî ve felsefe tereddütlerinden sonra kendi nazar ve mütalaalarını da tarih ve siyaset üzerine tatbik etmeğe başladılar. Mesela meşhur "Yuling Brawn" [?] "Tettebbu'ât-ı Tarihiyye" nâmındaki eserinde, eski Yunan müverrihlerinin naklettikleri rivayetlerle istihzâ ediyor. Bu zât, yazılacak tarihte akl-ı beşerin kabul etmediği mevâdde ehemmiyet vermeyerek müverrihîn-i müstakbele her vesîkanın ciddi bir surette tetkîkini kemâl-i ehemmiyetle tavsiye ediyor.

Meşhur "Voltaire" dahi bu fikirde bulunuyor. "Ruhu'l-Kavm" ve sonra "Ahlak ve Âdât Hakkında Tecârib" nâmındaki eserlerinde tarihin tahrîrinde en ziyade ehemmiyete alınacak maddenin taakkul olduğunu ileriye sürüyor.

Yine meşhur İngiliz müverrihlerinden Mister "Mill" bir eserinde diyor ki "insanlar tarafından elde edilen her vukûf ve marifet efkâr-ı beşerde hâsıl olan şekk ve tereddüt sayesinde vukûa gelmiştir." Tarihte yazılan vak'anın doğru olup olmadığını bilmek için o vak'ayı akıl dâiresinde olarak nazar-ı dikkate almak,

* Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 9 Teşrîn-i Sâni 1918, Cilt V, Numara 93, Sahife 1117-1123.

³ Septisizim/Şüphencilik [Haz. İlv.].

tenkit ve tahlil etmek ihtiyacı vardır. İşte bu usul-i telkin ve tahlil fenn-i tarih için yeni bir tarik açıyor. “Herodotos” ve diğer müverrihler, ve bilhassa bizim İslâm müverrihleri, kendi eserlerinde bazen kudret-i beşeriyye hâricinde hikaye edilen ve şüphesiz hurâfâtan ibaret bulunan vak’aları naklediyorlar ki bunlara inanmak için gayet cahil ve safderûn olmak lazım gelir.

Müdekkik bir müverrih bu tarzda yazılan eserleri kendi eseri için me’haz alamaz. Tettebbu’ât ve tetkîkâta girişir, muhâkemât yürütür, tarih-i ciddi böyle yazılır.

“İntikâd-ı hâzir” hurâfât değil, akıl dairesinde yazılan tarihleri bile bir çok ahvalde me’haz için, her tarihin bir vak’a hakkında verdiği malumât ve ihbârâta emniyet etmez. Vak’ayı müverrih[in] bizzât müşahede edip etmediğini, eğer görmüş ise bu vak’aya alâka-i zâtiyyesi olup olmadığını, vak’ayı tahrîr eden diğer vesîkaları arız ve amîk tetkik edip etmediğini araştırır. Bu suretle tarih yazmak usulünü ilk defa kabul ve tatbik eden ve daha doğrusu bu usulün müessisleri yukarıda isimleri sebkât eden İngilizlerden “Polnih Brook” [?] ve “Gibbon” Fransızlardan “Voltaire” Almanlardan “Schlosser”dir.

İngiliz ulemasından meşhur “Gibbon”un “Roma İmparatorluğunun İnhitâtı”⁴ nâmındaki yedi ciltli eseri, emsalsiz bir tarih olup burada müellifin gösterdiği iktidar ve meziyyât fevkaladedir. “Gibbon” bu tarihi yazmak için yirmi seneden ziyade uğraşmıştır. Latin, Rum, Fransız, Alman ve diğer milletlerin lisanlarında yazılmış tarihlerin kâffesini mütalaa etmiştir. Mezkur eserde İslâmiyet’e ait fasılları tahrîr ve tanzîm etmek için o vakte kadar Avrupa lisanlarına tercüme edilmiş Arap tarihlerini dahi ciddi surette mütalaa ve tetkik etmiştir. “Gibbon”un bu eserin telifinde mahâreti her türlü tenkidin fevkindedir. Bilhassa koca imparatorluğun esbâb-ı inhitatını tahlil eder iken harikalar ibraz ediyor. Hristiyanlığın zuhuru, mezheb-i mezkûr-ı cedidin neşr ve tevsî’indeki hikmeti, bu husus için mütenevvi’ alimlerin fikir ve meslekleri hakkında icra ettiği tettebbu’ât ve tetkîkâtı, evvela garp sonra şark imparatorluğunun “Byzantium”un sükûtunu mebdâf-i saltanat-ı Osmaniye hakkında savunduğu efkâr hiçbir kitapta görülmemiştir. Eser-i mezkurun neşrinden beri yüz seneden ziyade bir müddet geçtiği halde bugün bile ehemmiyetini gâib etmemiştir. “Gibbon”un tarihi şebâbın mütalaaı için Avrupa uleması tarafından en ziyade tavsiye olunan kitaptır. Avrupa lisanlarının kâffesine tercüme edilmiştir. Türkçe’ye şimdiye kadar tercüme edilmemesinin bâdî-i esef olduğuna şüphe yoktur.

Almanyalı “Schlosser” on dokuzuncu asrın mebdâdisinde yetişen ulemanın ser-efrâzıdır. Bu zât gençliğinde fûnûn-ı tabiiyyeyi, tebâbeti, bir çok lisanları tahsil etmiştir. Daha sonra ulûm-ı tarihiyye ve siyasetle meşgul olmuştur. Bir zaman ilm-i felsefe ile dahi uğraşmıştır. Bu vâsi’ malumatı sonraları vücuda getirdiği “Tarih-i Umûmî”sinde meydana koymuştur.

“Schlosser”in tarihinde ibraz ettiği iktidar ve kendisine has olan mezâyâtını bilhassa kendisinden evvel yazılan eserlerin sûret-i tetkîkinde göstermiştir. “Schlosser” yukarıda söylediğimiz “ehlü’ş-şekk” ve müteredditlerin reisidir. Bu zât için mukaddes bir şey yoktur. Husûs-ı mezkûru kendisi de inkar etmiyor, açık söylüyor. Yazdığı tarihin mukaddimesinde şu yolda bir fikir beyan ediyor.

⁴ History of the Decline and Fall of the Roman Empire [Haz. İlv.].

“Kari’lerimden beni afv buyurmalarını rica ederim. Ben bir şey vücuda getirmediyimden mâadâ başkalarının dahi yaptığı eserleri tenkit ederek mahvediyor, ehemmiyetten düşürüyorum. Bence hakikat ne ise onu meydana çıkarmak her şeyden akdemdir. Bir müverrih için asıl vazife budur. Tarih dedikleri ilim, para ile satın alınmaz bir mahkemedir. Bu mahkemede falan ve filan kitabın ehemmiyeti mevzû’-ı bahs olamaz. Çürük mütalaalar, yanlış muhakemeler yine çürük ve yanlıştır. Ey kâri’ ...tarihte kimsenin sözüne emniyet etme! Kimin olursa olsun fikrini kendin için düstûr kılma! ...hatta benim sözlerime dahi inanma! Herkeste akıl var! Hesap var! Sen kendi muhâkemene bak! Yalnız müverrihin tettebbu’ât ve tetkikâtını dikkatle mütalaa et! Fakat muhâkemeyi kendin yürüt! İşin selameti buradadır vesselam.” diyor ki burada “Schlosser” ifadesiyle büyük tevazu gösteriyorsa da mütalaasının doğru olduğuna şüphe edilmez.

“Schlosser” hemen aynen naklettiğimiz bu ifâdattan sonra müverrih ve kâri’lerine birkaç tarîk daha irâe ediyor ki başlıcası şudur:

Bir müverrih “rasyonalist” yani aklıyyûndan olarak her şeyi aklen ve zihnen halletmelidir. Bir müverrih tarihle kütüb-i mezhebiyyeyi, kütüb-i edebiyeyi ve sâireyi birbirinden ayırmalıdır. Bir müverrih daima hakikat tarafını iltizam edip hurâfâtı ber-taraf etmelidir” diyor.

“Voltaire” hakkında burada bir şey söylemeği zâid görüyorum, çünkü maârif ile münasebeti olan bir zâtın bu meşhur müverrihin ef’âl ve hareketini bilmeyen yoktur.

Zamanımızda mükemmel ve muntazam tarihlerin telifi gittikçe başka bir şekil almakta olduğunu her gün görüp duyuyoruz. Asrımızda umûmî tarihlerin pek az meydân-ı intişara koyulup asıl telif olunan eserler tarihin bir kısmına, teferruâta ait müellefâtır. Şimdiye kadar meçhul kalan ve ekserisi şarkta neşrolunan eserlerin tebliğ ve tetkikiyle dahi pek çok uğraşılmaktadır. Maa-hâzâ son yarım asırda dünyanın her tarafında gayet mühim eserler meydân-ı intişara koyulmuştur. Müverrihlerin adedi pek ziyade çoğalmıştır. Tarihin teferruatını tetkik için mütehassıslar zuhur etmişlerdir. Bu gün Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya’da herkes kendi ihtisasında büyük müverrihler vardır. Bunlar, kendi vatanlarının tarihlerini muvazzah ve mufassal bir surette yazmışlardır. Bir çokları diğer milletlerin tarihleri ile de uğraşmakta ve bu hususta pek büyük muvaffakiyetlere nâil olmaktadırlar.

Bize gelince bizde ez-her cihet mükemmel ve muntazam bir surette telif edilmiş bir tarih-i Osmanî vücuda getirildiğini maatteessûf göremiyoruz. Şüphesiz ki orada burada bazı zevâtın kaleminden çıkma tarihlerimiz yok değil, ancak bunların hiç biri terakkiyât-ı tarihiye itibariyle bugün ortaya vaz’ edilen kavâid-i esâsiyeye tabiiyetle vücuda gelmemiş, gelişi güzel yazılmıştır. Yalnız burada “Hammer’in Tarihi” istisna edilebilir. Tarih-i mezkûr bundan yetmiş sene evvel yazılmış, noksanları pek çok, tenkit götürür yerleri dahi reddedilse de herhalde şimdiye kadar kaleme alınan Osmanlı tarihlerinden iyidir. Fazla malumata ve bir dereceye kadar intizam-ı tahrîre mâliktir...

Maa-hâzâ şurası da inkar olunamaz ki devr-i istibdâtta muntazam ve mükemmel tarih yazmak mümkün değildi. Hamd olsun bugün nâil ve sâhip olduğumuz meşrûtiyet-i idare, bu gibi teşebbüsâta müsait gibi görünüyor. Bu

halden bilistifade âcizleri bir tarih yazmak değil, (çünkü haddim dahilinde değildir) yalnız fikrimce herhangi bir tarihi yazmak için ne gibi kavâide riayet edilmek, bundan sonra kaleme alınacak tarihlerde ne gibi şerâiti nazar-ı mülâhazaya almak lazım geleceğini ve tarih yazmak isteyen müverrihlerimizin de ne gibi evsâf ve mezayâtâ mâlik bulunmaları şart olduklarını izah etmek istiyorum:

Şüphesiz müverrih olan zât, evvel emirde ma'lûmât-ı umûmiyye ve esâsiyye sahibi bulunması lazımdır. Bilhassa tarihte yed-i tûlâ sahibi bulunması şarttır. Burada kesb-i vukûf edilmesi lazım olan tarih yalnız tarih-i Osmanî değildir. Tarih-i umûmî ve her millete mahsus olan tarih-i husûsiyi dahi ilave etmek lazımdır ki bu ciheti layıkı veçhile elde etmek için müverrih olan zâtın hiç olmazsa şark lisanlarından mâadâ bir iki Avrupa lisanlarına aşinâ bulunması mühim bir meseledir. Çünkü mükemmel ve muntazam yazılmış olan mühim eserlerin tercümelerini okumak başka, kendi lisanlarında okumak yine başkadır. Bundan mâadâ bir müverrihin birkaç lisan bilmesi her milletin kendisine mahsus olan tarz-ı tahrîri bilmek için dahi fâidelidir. Her şeyden sarf-ı nazar asrımızda tarihe ait yazılan ve bu fende ciddi inkılap vücûda getiren eserlerin cüzî bir kısmı bile, Osmanlı lisanına tercüme edilmemiştir. Tekrar söylüyoruz. Husûs-ı mezkûr ehemmiyetle nazar-ı mülâhazaya alınacak mevâddendir.

Bir müverrih için kesb-i vukûf etmesi lazım gelen diğer fûnûna gelince:

Evvela eski İslâm yazıları, mesela Ta'lik, Kûfî ve diğer cins yazıları kolayca okuyabilmek.

Sânîyen: Eski fermanları ve bunların asırlara göre tebeddül eden sûret-i tahrîr ve âlem-i İslâmiyet'te isti'mâl oluna gelen mühürlerin tetkik ve tefrikini öğrenmek.

Sâlisen: Müslümanlarda mevcut ve müsta'mel usûl-i şecerîyyeye lâıykı veçhile kesb-i vukûf etmek.

Râbî'an: Meskûkât yazılarının okunabilmesiyle meskûkât fennini de güzelce elde etmek.

Hâmisen: Âsar-ı atıkayı ve bilhassa sanâyi'-i atika-i İslâmiyyeyi layıkıyla tetkik etmek ve sâir malumat ki bunların cümlesini elde etmek için vakt-i saadetten bu ana kadar vakâyı'-ı tarihiyye-i İslâmiyyenin cereyan ettiği memleketlerin ahvâl-i coğrafya, ahvâl-i iktisâdiyyesini mükemmel öğrenmek ve bunun için Farisî, Arabî lisanlarına mükemmel surette kesb-i vukûf etmek elzemdir. Mükemmel bir tarih yazmak için en iyi vesâik, ve daha doğrusu tarih için en iyi me'hazlar, hükûmetin evrâk-ı resmiyesidir. Bu evrak hükûmetin hazine-i evrakında, eski mahkemelerde, devletin resmi dairelerinde, nezâretlerde, ve bilhassa Bâb-ı Âlî Hazine-i Evrakında ve Evkaf Nezaretî'nde mevcuttur. Bundan sonra genç müverrihlerimiz tekmiil gayretlerini o tarafa hasretmelidirler. Tarihlerimizde mevcut vesâik bu güne kadar oldukça tetkik edilmiştir. Onlardan yeni me'hazlar çıkarmak mümkün değildir. Bu vesâik herkesçe malumdur. Halbuki devlet dairelerinin mâlik olduğu evrak bize pek çok yeni me'hazlar keşfettirebilir. O dereceye kadar ki tarihlerimizde mukayyed ve malum olan bazı vakâyı'ı külliyyen başka bir renk ve şekilde gösterebilir. Avrupa'da bu hal defaâtla vuku'a gelmiştir. Bizde de öyle olması pek kavî ihtimâlâtandır.

Biz biliriz ki bu hususu kendi tecrübemiz üzerine söylüyoruz. Tarihlerimizin cümlesinde mevcut olan vakâyı' hakkında cereyan-ı ahvali büsbütün başka bir renkte gösteren me'hazları bulmak mümkündür. Şu kadar var ki vakâyı'-ı mezkûre bizden uzaklaştıkça bu gibi evrakın bulunması güçleşiyor. Mesela İstanbul'un fethinden evvelki vakayı'a ait resmî evrakı bulmak lede't-tecrübe su'ûbetli bir iş ise de fetihten veyahut Sultan Süleyman Kanunî'den sonra bizde mevcut hazîne-i evrak içinde hesapsız vesâik-i tarihiyye güzelce hıfz edilmiştir. Bu evrakın bir kısmını bizzât müşahede etti isek de göremediğimiz evrak[in] gördüklerimizden pek çok fazla olduğuna tamamıyla vâkıfız.

Maa-hâzâ bizim fikrimizce müverrih olan zât[in], hükümetin her evrakı resmîyesini me'haz olarak kabul edivermesi bazı ahvalde câiz değildir. Her evrakı iyice tetkik etmek lazımdır. Çünkü bazı hükümetin bir vak'ayı başka bir renkte göstermekte menfaati icâbından olabilir. Mesela devr-i istilâda meşhur şehzâde Düzmece Mustafa meselesi buna delil olabilir. Malûm-ı enâm olduğu üzere Osmanlı tarihlerimizin hemen kâffesi Çelebi Sultan Mehmed ve Murad-ı Sâni zamanında ortaya çıkan Şehzâde Mustafa'yı düzme lakabıyla Sultan Bayezid'in oğlu olmadığını iddia ediyorlarsa da bizce gâyet muteber bulunan "Tarih-i Neşri" bu zâtın Ankara muhârebesinden sonra nâ-bûd şehzâde olduğunu söylüyor. O asrın Rum müverrihleri dahi Neşri'nin sözlerini tasdik ediyorlar. Revş-i ahvâl dahi bu zâtın verdiği malumâtın doğru olduğunu teyit ediyor. Halbuki diğer Osmanlı müverrihleri ve hem de Neşri'nin muasırları o devre yakın bir zamanda ber-hayat bulunan müverrihler, her neden ise ağıleb-i ihtimale göre hanedan-ı saltanata dalkavukluk etmek maksadına mebnî veyahut hükümetin emriyle hakikat-ı hâli açıktan açığa tahrif etmişlerdir. Bize yakın devirlere gelince hükümetin resmi evrakında derebeyler meselesi o kabildendir. Yeniçerilerin imhasına dâir kaleme alınan "Üss-i Zafer" nâmındaki eser-i meşhur hükümetin emriyle kaleme alındığı ve onun irâe ettiği tarzda yazıldığı bugün derece-i sübûta varmıştır.

Hükümetin resmî evrakından mâ'ada ahz-ı tarihiyye için mühim olan vesâikten birisi de bir vak'a hakkında muâsırları tarafından aynen müşâhede edilip kaleme alınan ve nasılsa neşr olunmayıp ötekinin berikinin ellerinde kalan risalelerdir ki bu risalelerin tarih için pek büyük fâidesi olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Ancak bunların sûret-i isti'mâl ve me'haz edilmesi büyük ihtiyat ve basîrete mütevakkıf olduğunu dahi unutmamalıdır. Çünkü bu risalelerde bazı hakikati ketm veyahut tahrif ederek vak'ayı başka bir renkte göstermek isteyenler dahi bulunur. Bu gibi risaleler[in] yakın devirlerde çokluk yazıldığı ve ez-cümle sadr-ı sâbık merhum Sa'îd Paşa'nın kaleme aldıkları eserler gibi inkâr-ı umûmiyyeyi aldatmak için yazıldığını hatırdan çıkarmamalıdır.

Avrupa'da tarih me'hazlarına pek büyük hizmet eden vesâitten birisi de ekâbir-i devletin veyahut bir aile efradının diğer aile efradına yazdıkları husûsi muhaberâtıdır. Bizde bugüne kadar o cihete ehemmiyet verilmemiştir. Ve galiba vermiş olsa bile bundan sonra layıkı veçhile istifade etmek mümkün olamayacaktır. Çünkü Memâlik-i Mahrûse'de aile muhâberâtını asırlardan beri muhafaza ede gelen kadîm aileler yok gibidir. Maa-hâzâ bir çok Osmanlı ailelerinde ecdatlarına verilen fermanlar muhafaza edildiği görülmüştür. Bu gibi evrak Müslümanlarda olduğu gibi Hristiyan ve Musevî ailelerinde dahi mevcuttur. Fermanlardan sarf-ı nazar, son asır zarfında ecdatları büyük mevki'de

bulunan bazı ailelerde, umûr-ı devlete ait evrak bulunduğu da görülmüştür. Bazı defa böyle ailelerde Osmanlı padişahlarının bizzât kaleme aldıkları tahrîrât dahi mevcuttur. Erbâb-ı ihtisas bu gibi evrak ve ferâmînden dahi istifade etmek hususunu bilir.

Bizde şimdiye kadar hiç de ehemmiyet verilmeyen fakat bazı ahvalde pek ciddi me'haz olunabilecek eserlerden bir takımı da müteaddit edvarda yazılan ve zâhiren tarihe ait olmayan edebiyatımızdır. Bu eserler iyice tetkik olduğu halde yazıldığı asrın ruh ve efkarına, âdât ve maîşetlerine ait pek çok malumatı elde etmek mümkündür ve hatta edebiyatımızda hurâfâtan ma'dûd bulunan Seyyid Battal Gazi, Koroğlu, Binbir Direk gibi hikayelerin dahi mâhir bir müverrihin elinde iyi işe yarayacağı şüphesizdir. Bundan sonra şu istikamete doğru gayet ciddi tetkîkât icra etmek lazımdır.

Tarih-i Osmanî için en mühim me'hazlardan birisi de birkaç asırdan beri Memâlik-i Mahrûse'nin pâ-yı tahtında oturan ecnebî sefirlerin kendi hükümetlerine verdikleri "raporlar"dır. Bu raporlar mütenevvî' olup Avrupa'nın başka başka milletlerine mahsus olmak üzere tâ Sultan Fatih'ten itibaren başlar. Hicretin dokuzuncu asrından itibaren Venedik, Ceneviz, Ragusa, Nemse, Fransa sefirlerinin bizim işler hakkında kendi hükümetlerine gönderdikleri raporlar, tarih-i Osmanî için gayet kıymetlidir. Yukarıda ismini zikrettiğimiz "Hammer" bu evraktan çok istifade etmiştir. Bunların raporlarında edvâr-ı mezkûrede eski Osmanlıların ahvâl-i husûsiyye-i siyâsiyelerine, maîyetlerine, padişah-ı zaman ve pek çok ümerâ-yı Osmanîye, ahlak ve evsâfına dâir pek çok malumat vardır. Bazı defa bu raporlarda tarih-i Osmanî'de mukayyed ve bizce malum olan vakâyı' hakkında külliyyen başka tarzda malumat veriliyor ki bu vak'alar[ın] bizim bildiğimizden bambaşka bir mecrada cereyan ettiğini gösteriyor. Husûsen süferâ raporlarının kıymeti bizce şu maddededir. Tarihlerimizin cümlesi bizim için çirkin olan ve bilhassa saraya ve padişahlarımızın ahvâl-i husûsiyye ve ma'îşetlerine ait bazı mühim ifşââtı meskûtün 'anî geçmeği tercih ettikleri ve bundan dolayı kârî'nin için tarihte zikr olunan vak'anın esbâbı layıkıyla anlaşılmadığı halde ecnebîlerin raporları vak'aya sebep olan ahval hakkında bilâ pervâ uzun uzadıya malumat vermektedir ki mücerred bu malumat sayesinde vak'a hakkında bir fikr-i tâm edinmek mümkün olur.

Maa-hâzâ burası da doğrudur ki ecnebîlerin bizim işlerimize ait yazdıkları raporlar bî-arafâne olduklarından onları me'haz etmek için gayet ihtiyatkârâne davranması lazımdır. Çünkü bu zevâtın yazdıkları raporlar[ın], âdât ve maîşet-i Osmanîyye'ye adem-i vukûfla yazıldığı muhakkaktır. Bir çok tahrîrâtta, dedikodu, halk ağzında deverân eden hikayelere, tezvîrâta ziyadesiyle ehemmiyet verilmiştir.

Geçen asırlarda Memâlik-i Mahruse dahilinde seyahat eden zevâtın bıraktıkları seyahatnâmeler dahi Osmanlı müverrihleri için şâyân-ı mütalaadır. Müverrihin bunlardan bazı ahvalde istifade edebileceği şüpheden vârestedir.

Mescid, tekke, cevâmî' ve mekâbir-i İslâmiyedeki mezar taşları yazılarının ehemmiyetleri dahi bir müverrih için gayet büyüktür. Bazı defa böyle yazılarda öyle mühim vesâika tesadûf olunur ki başka hiçbir yerde bulunamaz. Husûsen meşâhîr ve ma'rûf zevâtın tarih ve fenlerini öğrenmek için en iyi vâsita, sâlifü'z-zikr mevâkî'ı gezmeğidir. Husûs-ı mezkûr def'ayla tecrübe edilmiştir.

Şu son asırlarda tarih için meskûkâtın ehemmiyeti dahi layıkı veçhile takdir edilmiştir. Mücerred meskûkât vâsıtasıyla tarihlerde esâmîsi bulunmayan ve bulunsa bile pek az malumât olan kadîm bir çok hükümdar ailelerine mensup zevâtın isimlerini zâhire çıkarmak mümkün olabilmıştır. Binaenaleyh bu tarikte edilen gayret[in] dahi tarih-i Osmanî için pek büyük ehemmiyeti vardır. Hamd olsun bu son kırk-elli sene zarfında Memâlik-i Mahruse'de güzel meskûkât koleksiyonları toplayanlar az değildir. Bunlardan istifade etmek tarîkini aramak zamanı gelmiştir.

Burası böyle, fakat Osmanlı müverrihlerimiz için sâlifü'z-zikr mevâddeden daha mühim, milletimizin ruhunu anlamak için daha kıymettâr bir vesîkamız vardır ki bu da Anadolu ve Rumeli'de millet-i efradımızın ağızlarında gezen millî şarkılarımızdır. Tarih nokta-i nazarından bu şarkılar gayet mühimdir. Çünkü memâlik-i mahrûsede bilhassa Anadolu Türk ve Türkmen aşiretlerinde tarih-i Osmanî'de zikr olunan bir çok vak'aya dâir şarkılar mevcut olduğunu re'yü'l-'ayn müşâhede ettik. Fakat... fakat... ne fâidesi var ki tarihimiz için bitmez tükenmez olan bir sermaye günden güne mahvolup gidiyor. Çünkü şarkıları ezberden söyleyen efrâdın miktarı günden güne azalıyor, ölüyorlar. Gençler dahi hepsini ezberlemiyorlar. Bu sûretle bizce pek kıymetli şarkılar milletin hatırından çıkıyor, unutuluyor. Bunların zabtı için vaktiyle ehemmiyet verilmedi. Ve elân verilmiyor. Avrupa'da bulunan her millet, bu hususa ziyadesiyle ehemmiyet vermişler, kendi millî şarkılarını hıfz etmek için büyük gayret göstermişlerdir. Bu şarkılar ile koca koca eserler vücûda getirmişlerdir. Bizde dahi şu hususa ehemmiyet verip çalışanlar bulunursa millet kendisine medyûn-ı şükrân bulunacak şüphesizdir.

Mükemmel ve muntazam tarih-i Osmanî yazmak isteyen müverrih[in] ne gibi vesâika müracaat etmek lazım olduğunu yukarıda söyledik. Şimdi de fikrimizi ikmâl etmek üzere asl-ı tahrîr[in], ne sûretle icrâ olunacağını beyan ve tevzîh etmek kalmıştır.

III*

Mükemmel bir tarih için tarz-ı tahrîrin ehemmiyeti az değildir, çoktur. Evvel emirde burada müverrih için en ziyade ehemmiyet verilecek madde, ileriye sürdüğü fikrin doğruluğunu ispat etmek için tarihe müstenit delâil-i mukni'a bulmak ve bu delâili yerinde ve mâhirâne birleştirmektir ki bu gibi ahvalde ibraz edilen mahârete “sanat-ı tarihiye” derler.⁵

Zamanımızda tarih yazmak, evvelki asırlarda yazılan tarihlerden bambaşka bir sanattır. Eskiden yazılan tarihlerin en iyileri basit bir tarzda ve mübalağasız bir surette vakâyı'ı harfiyyen nakleden tarihlerdir –bizim Osmanlı Müverrihleri'miz meyânında ve usûl-i tahrîrde en ziyade şöhret kazanan zât, merhum Na'imâ Efendi'dir– fakat asrımızda böyle bir tarih vücûda getirmek kâfi değildir. Getirirse bile o kadar şâyân-ı ehemmiyet olamaz. Ve âdi hikayenüvislikten ibaret kalır. Asıl lazım gelen şey “tenkidî” tarih vücûda getirmektir ki müverrihin mahâreti, vüs'at-ı malumâtı, akıl ve iktidarı burada tezâhür eder. Eski müverrihler vakâyı'i

* Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 16 Teşrîn-i Sâni 1918, Cilt V, Numara 94, Sahîfe 1133-1135.

⁵ “Fransa Tarih-i Medeniyet” nâm esere müracaat.

nakletmekle iktifa ettiği halde yeniler, vak'a-i tarihiyyeye ruh verecek sûrette icâle-i kalem eder, vak'a[nın] vukû'a geldiği asrı iyice tetkik ederek bu vak'aya ait oradan buradan cem' ettiği delâil ile kâri'lerine yalnız bir menba'dan değil, başka başka menâbi'den malumat verir ki mevzu'-ı bahs olan madde hakkında fikr-i tâm edinmek mümkün olsun. Yeni müverrihler, tarihte ismi büyük olan ve ahâli tarafından tebcil ve takdis olagelen zevâtı tanımaz. Onların hareketlerini akıl dairesinde tahlil eder. Şâyân-ı medh ise bu ciheti söyler. Fakat bazı ahvalde büyük tanılan zâtın hareketi merdûd ise bu ciheti dahi ortaya koymaktan çekinmez. Müverrih olan zât, bu dünyada evliyalardan olmadığını, insanlar[ın] hangi asırda olursa olsun yine insan olduklarını, bir zâtın şahsında pek çok meziyet ve fazilet cem' olunabileceği gibi yine o evsâfta bulunan zâtın ahlak ve fıtratında merdûd diğer bazı evsâf-ı gayr-ı lâyık olabileceğini ve bu gibi zevâtın emsâli tarihlerde çok defalar tezâhür ettiğini bilir, ona göre tenkidini yürütürken işte o zamanda tarihlerde esâmisi geçen sîmâlar hakkında tam bir fikir edinmek mümkün olur.

Asrımızdaki meşhur müverrihler, birkaç mevâddı nazar-ı mülâhazaya aldığı halde mûcîit addolunabilir. Bunların mûcîitliği yok yerden hikaye düzmek değil, mevcut vakâyı'ı etrafıyla tetkik ettikten sonra onu kâri'lerine öyle bir şekilde irâe edebilmesindedir ki müverrih bir vak'a hakkında kendi ihtisâsını kari'lerine dahi intikâl ettirebilsin. Bu maksada vusûl ise müverrih için vâsi' kariha ve tasavvurâta mâlik olunmasına mütevakıftır ki şu işte bir müverrihin şairlerle müşâbeheti varsa da müverrih hakikatten yani zabt olunan vak'adan ayrılamaz. Türkçesi vak'ayı tagayyür edemez. Ederse müverrih olamaz. Şair ise bu kaidelere riâyet etmez. İstedliğini yazar.

Bir müverrih eserinde bahs edeceği vak'ayı layık veçhile tasvir etmek için gayet mükemmel teşrihçi olması lazım gelir. Vak'aya sebep olan ahvâli, ilcâât-ı tabiiyyeyi, müsebbiblerin ahlak ve evsâflarını teşrih edebilmek istidadı pek mühim bir meseledir. Vak'ada tesadüfî ahval ile muktezâ-yı beşeriyetle vukû'a gelen kaziyyeyi tefrik etmek cihetini dahi tahlil etmek hususu unutulmamalıdır.

Bir de müverrih olan zât, hoş bir kitâbete, daha doğrusu usûl-i tahrîre mâlik olmalıdır. Şüphesiz bir müverrih romancı değildir. Eserini roman lisanıyla yazamaz. Fakat hoş bir üsluba mâlik bulunursa kâri'lerini daha ziyade memnun eder. Eseri çabuk rağbet bulur. Bu vasıta ile dahi efrâd-ı millet, tevsî'-i malumât edinmiş bulunur. Bu hâl tecârib-i kesîre ile ispat olunduğu muhakkak ise de bir çok müverrihler, tarihe ait ciddi bir eserin ahâlinin hoşuna gidecek sûrette yazılmasını muvâfık görmeyip ciddi lisanla, daha doğrusu muğlak lisanla yazarlar ki bu cihet hiç de matlûb olan ahvalden değildir. Avrupa müverrihleri meydandadırlar.

Mükemmel bir tarih vücuda getirmek için mühim olan maddeden birisi de yazılacak eserin evvelden planını matlûba muvafık bir surette tanzim etmek olur. Bazı vakâyı'ı hakkında mufassal malumat verilir. Diğerleri ihtisar ve tenkîs edilir. Bu hal müverrihin fikir ve planına göre değişir. Fakat burada en ziyade dikkat olunacak madde şudur:

Bir müverrih tarihte ismi zikr olunan şahıstan bahsederken hiçbir veçhile o zâta meyl veyahut adâvet göstermemelidir. Daima şahıslara karşı bî- taraf bulunması lazımdır. Çünkü aksi halde tarihin ehemmiyeti düşer. Asrımızda

vakâyı'-ı tarihiyyede zikr olunan sîmâların ehemmiyetleri hakkında pek çok mübâhase ve münâkaşa geçmiştir. Ve elân geçmektedir. Bir çok müverrihler, vakâyı'-da tarihî sîmâların icrâât ve ef'allerinin, bunların hüner ve iktidarlarının vakâyı'-a zerre kadar tesiri olmayıp vukû'-ı hâl ilcâât-ı tabiiyeden neşet edip tabîî bir silsile-i vukû'ât teşkil ettiğini iddia ve bu suretle vakâyı'-ı tarihiyyede şahısların ehemmiyetlerini düşürüyorlar. Diğer müverrihler de bunların külliyyen aleyhinde bulunuyorlar. Mesela meşhur "Spencer" bu bahiste "benim fikrimce vakâyı'-ı tarihiyye meşâhirin tercüme-i hallerinden ibarettir" diyor. Meşhur İngiliz ulemasından "Morly" [?] bu fikrin külliyyen aleyhinde bulunuyor. Her milletin tarihi ilcâât-ı tabiiyyesiyle meydana gelmiştir" diyor.

Her ne ise: biz şurada mükemmel ve muntazam tarih yazmak için müverrihin ne gibi evsâfa mâlik olmak lazım geleceğini, müracaat edecek vesâikler neden ibaret bulunacağını ve kaleme alınacak tarihin ne suretle tahrîr etmek lazım olduğunu söyledik. Şimdi de yukarıda zikr olunan kavâid ve şerâiti bilfiil Osmanlı tarih vakâyı'-ına ne suretle tatbik olunacağından bahsedeceğiz ki bu maksat için de bizde mevcut eski ve yeni tarihlerimizi sathî bir surette olsun gözden geçirmekliğimiz lazımdır.

Bizde devr-i istila ve fütûhât vakâyı'-ını zabt eden tarihler beştir. Bunlardan evvel hânedân-ı Osmanî padişahlarının medh ve tebci için kaleme alınan bazı eserler var ise de bunlar nazmen yazılıp ehemmiyet-i tarihiyyeleri lâ-şey hükmündedir. Bunlardan birincisi "Hamzavî"dir. Diğerleri bu zâtı takip etmişlerdir. Cümlesi Acem şehnâmeleri takliden yazılmıştır. Vakâyı'-ı zabt etmekten ziyade her padişahın evsâf ve mezeyâtını layıkı veçhiyle tavsif ve binaenaleyh bu gibi eserler için hükümdarlar tarafından verilecek ihsanlara nâil olmak için kaleme almışlardır.

Yukarıda zikrettiğimiz ve miktarı beşe varan tarihler böyle değildir. Müelliflerinin ber-hayat bulundukları asra göre muvafık yazılmış, vakâyı'-ı umûmiye sırasıyla zabt edilmiştir. Bunlardan en eskisi "Aşık Paşazâde Tarihi"dir ki müellifi Murad-ı Sâni, Sultan Fatih ve Sultan Bayezid-i Sâni muâsırdır. Kendisinden evvelki vakâyı'-ı mesmû'âta nazaran kaleme almış ise de verdiği malumat diğer tarihlerin muhteviyatına muvafıktır.

IV*

"Aşık Paşazâde" hiç de fena müverrih değildir. Devlet-i Aliyye'de ilk müverrih olduğundan bizce dahi pek muteberdir. Lisânı açıktır. Gayet saf ve hüsni niyetle yazdığı hemen her satırdan anlaşılacaktır. Müdâhenesi dahi yoktur. Bazı hususun tenkitten ve kendi asrında gördüğü ve bildiği fenalığı söylemekten çekinmiyor, yazıyor. İleride vakâyı'-ı Osmaniye'nin tevzihâtına giriştiğimiz zaman tarih-i mezkûr bizim için güzel bir me'haz olacaktır.

Kendi hayatına kadar vakâyı'-ı Osmaniyyeyi zabt eden ikinci tarih sahibi Neşri Efendi merhumdur. Bu zât dahi Sultan Fatih ve Bayezid-i Sâni muâsırlarındandır. Tarih-i mezkûr şimdiye kadar tab' edilmediğinden nüshaları azdı. Fikrimizce bu eser hakikaten büyük bir kıymeti hâizdir. Çünkü Neşri,

* Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 23 Teşrîn-i Sâni 1918, Cilt V, Numara 95, Sahife 1149-1155.

Fatih'in son devrini ve Bâyezid'in devr-i saltanatında güzêrân olan vakâyı'ı sırf kendi müşâhedâtı üzerine yazıyor. Devlet-i Osmaniye'nin mebdâ-i zuhûrundan kendi asrına kadar cereyan eden ve başka tarihlerde bulunmayan ve bulunduğu halde bile tahrif edildiği muhakkak olan bazı vakâyı'a dâir bizce kıymetli ihbârâtta bulunuyor. Yukarıda bir yerde söylediğimiz Şehzâde Düzme Mustafa meselesi bu kabîldendir. Neşri diğer hususta dahi munassaf bir müverrihtir. Kendisinin saraya ve saray erkânına yakından intisabı olduğundan tarihinde mübalağalı ve manasız methiyelere aslâ tesadûf edilmez. Eserinde vakâyı'ı umûmiyye hâl-i tabiiyyesinde cereyan eder. Lisanı dahi sadedir. Parlak cümleler şiirler yoktur. Mümkün olduğu kadar hakikati meydana koymak için çalıştığı tarz-ı tahrîrisinden anlaşılmaktadır.

Neşri'nin muâsır fakat ondan biraz sonra "Heşt Bihişt" nâmındaki tarihi kaleme alan zât meşhur İdris-i Bitlisi'dir. Müşarünileyh Sultan Selim devrinde Kürdistan'ın Devlet-i Âliyye'ye iltihakı için büyük hizmetlerde bulunmuştur. "Bitlisi" kendi asrında büyük ulemâdan idi. Yazdığı tarih Farisice yazılmıştır. O asrın iktizâsından olarak parlak, bir çok hususta şark ve daha doğrusu Acem müverrihlerini taklîden yazılmıştır, methiyeleri çoktur.

Kadîm, fakat yine o tarzda yazılan tarihlerin birisi de "Tacût-Tevârih" nâmındaki eserdir. Bu tarihin müellifi meşhur Hoca Sa'deddin Efendi'dir ki bu zât Yavuz Sultan Selim nedimlerinden. Hasan Can'ın oğludur. Küçük yaşından beri devlet ve saraya intisâb ederek defaâtla meşihat makamını işgal etmiştir. Hoca'nın tarihi en parlak tarihlerimizden ma'dûddur. Fakat methiyesi pek çoktur. Bazı defa Hoca Efendi padişahların ağzından şiirler bile uyduruyor. Kosova Muharebesi'nde güya Sultan Murad-ı Evvel'in söylediği nazm[in] bu kabilden olduğu şüphesizdir.

Eski tarihlerimizin beşincisi "Kühü'l-Ahbar", Âli Efendi merhumundur. Âli Efendi tarihi pek güzel yazılmıştır. Husûsen bu tarihte mevcut bazı zevâtın tercüme-i halleri mühimdir. Kendisi tûl-i müddet devlet hizmetinde bulunmuştur. Cidde valiliğine kadar çıkmıştır. Kendi asrında mevcut sâhib-i nüfûz vükalâya intisâb ederek onlardan husûsi iyi malumât cem' etmiş ve tarihine derc etmiştir. Kendi asrında vuku'a gelen bazı ahvâl-i gayr-ı matlûbeden; söz söylemekten çekinmiyor, tenkit ediyor.

Devr-i fütühâtın nihayetlerinde bu tarihlerden başka diğer mühim tarihler dahi var ise de mesela "Peçevî", "Selânikî" ve sâire tarihler ki bunların hiç biri yukarıdaki beş tarihe kıyas olunamaz. Çünkü onlar ana tarihler addolunabilir. Berikiler ise kendi devirlerinden veyahut kendi devirlerine yakın olan devirlerden haber veriyorlar.

Hicretin bin senesinden sonra bir de yeni tarz ve şekilde kaleme alınan tarihler meydana gelmiştir. Bunlardan en iyileri şüphesiz meşhur Na'imâ tarihidir. Tarih-i mezkûrun müellifi Na'imâ merhum Devlet-i Aliyye'nin vakâyı'ı tarihiyyesini hicretin bin senesinden sonra zabt ediyor. Tarihinde mukayyed bulunan altmış altı senelik vakâyı'ı kendisi bizzât görmemiş fakat gayet mevsûk vesâika istinaden yazmıştır. Husûsen bu devre yakın yaşamıştır (on ikinci asrın mebdâinde). Na'imâ tarihi hakkında fazla bir şey söylemek lüzumsuzdur. Çünkü meşhûrdur. Kâtib Çelebi'nin tarihi dahi hatıra sayılır eserlerdendir. Gerek bu zâtın ve gerekse Koçi Bey'in lâyhaları dahi o asrın bize bıraktığı kıymetli eserlerdendir.

Na'imâ tarihinden sonra, kaleme alınan tarihlere gelince bunlar esâsen tarih olmayıp yani müverrihin fikrî mahsulü olmayıp hükümet tarafından zabtı elzem görülen vakâyı'ı mütenevvanın kaydından ibarettir. Bunlar vak'anüvîslikle şöhret kazanmışlardır. Vâkı'an içlerinde vaz' olunan maksadı matluba muvafık icra edenler yok değildir. Fakat tarih nokta-i nazarından bunlar devr-i fütûhât müverrihlerinden pek dîn olduğu muhakkaktır. Bizde bin yüz seneden sonra tahrîr edilen vak'anüvîsleri okur iken Devlet-i Aliyye'nin bu zamanda dûcâr olduğu ahvâlden bir fikir edinmek mümkün değildir. Bereket versin ki o devirler için Avrupa tarihleri bize süratle muâvenette bulunuyorlar. Karlofça Muahedesi'nden sonra Devlet-i Aliyye'nin Avrupa ile olan münasebeti ziyadeleşmiş ve Memâlik-i Mahrûse'de vuku'a gelen her vak'a Avrupa matbuatında yalan yanlış kaydedilmekten kurtulamamıştır. Bundan dolayı vak'anüvîslerimizde ta'rîzen veyahut kapalı geçen her dakikaya ait malumatı oralarda bulmak mümkündür. Vak'anüvîslik me'mûriyeti bizde elân mevcut ise de eski ehemmiyetini gâib etmiştir. Buna da sebep Sultan Mahmud-ı Sâni zamanında vuku'a gelen inkılaptır ki biz şimdi bu inkılab ve bu inkılabın tarih ve müverrihlerimizin ahvallerine ne gibi tesir icra ettiğinden bahsedeceğiz.

Vak'a-i Hayriyye'nin Memâlik-i Mahrûse'nin ahvâl-i umûmiyesine pek büyük tesir icra ettiği malumdur. O tarihten itibaren idare-i devlette ahâlimizin sûret-i ma'îşetinde, hatta melbûsâtında bile büyük tebeddülât ve inkılab vücuda gelmiştir. Hükümet-i Osmaniye bundan sonra nizâmât-ı askeriyyeyi kabule, idareyi intizama koymağa, bunun için dahi vasâit-i müfide hazırlanmakla meşgul oldu. Ta'allüm ve ta'lîmât için Avrupa'da mer'î olan ta'lîm ve nizâm-ı askerî kanunlarını lisanımıza tercüme etmek lazım geldi. Bu esnada diğer müfid kitaplar dahi tercüme edilmeğe başlandı. Yavaş yavaş tıbbâ, hendese, coğrafyaya ve tarihe ait kitaplar neşredildi. Bir taraftan gazeteler meydana çıktı.

Sultan Abdülhamid zamanında işler evvelki edvâre nisbeten oldukça ileriye gitti. Devr-i mezkûrda Avrupa lisanlarına, Avrupa terakkiyatına, Avrupa edebiyatına vâkıf zevât var idi. Bunların miktarı az idi, fakat mevcut idi. İçlerinde Avrupa'yı takliden yeni bir üslup ve tertip üzerine eserler neşretmek hevesine düşenler dahi yok değildi. Bu suretle birkaç eserler vücuda geldi ki bunların içinde en mühimmi ve tarih nokta-i nazarından en ehemmiyetlisi meşhur Cevdet Paşa'nın Tarih'idir.

Filhakika Merhum Cevdet Paşa'nın Tarih'i bu son kırk elli sene zarfında yazılan tarihlerin en mühimmidir. Tarih-i mezkur, Avrupa'da yazılan tarihlerin usulüne tatbikan yazılmıştır. Bu tarihteki vakâyı' yalnız bizdeki vesâika değil, Avrupa tarihlerinin mütenevvi' vakâyı' hakkında verdikleri malûmata dahi istinat ettirilmiştir. Cevdet Paşa Vak'a-i Hayriye'den evvel Devlet-i Aliye'nin dûcâr olduğu ahvâl-i müessifeyi gayet güzel tasvîr ve tenvîr etmiştir. Hicretin bin senesinden sonra Devlet-i Aliyye'nin günden güne düştüğü maddî ve manevî inhitatı pek güzel kaleme almıştır. Osmanlıların yeni inkılabı vücuda getirmek için ibrâz ettikleri gayreti devr-i Sultan Abdülhamid-i Evvel'den başlayarak Yeniçerilerin nizam aleyhindeki serkeşliklerini, ıslâh-ı mülk için vüzerâdan bazılarının mesela Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın himmetini, daha sonra devr-i Sultan Selim-i Sâlis'de bu tarikte edilen gayretler, bîçare Sultan Selim'in evvelen hal'ini ve sonra şehâdetini intâc eden vakâyı'ını pek müessir bir lisanla tahrîr ve zabt etmiştir.

Eser-i mezkurda Sultan Mahmud-ı Sâni'nin mebâdî-i saltanatı ve bu devre ait diğer pek çok husûsât hakkında oldukça malumât ve izahât veriliyorsa da müverrih-i müşarünileyh kendi tarihini başka bir muhitte mesela Devr-i Meşrûti'de yazmış olsa idi tarihinden daha ziyade istifade edileceği şüphesizdi. Çünkü Paşa-yı Merhum[un] o devre ait bildiği bir çok mevâddı yazmaktan ihtiraz ettiği revş-i ahvâlden anlaşılmaktadır. Mesela Alemdar Paşa vak'asında padişah-ı zaman olan zâtın vaziyeti hakkında birkaç ta'rîzler var ise de hakikat-ı hâli layıkı veçhile tenvîr etmiyor, ihtiyatlı geçiyor. Tarihi dikkatle mütalaa edenler için bu ciheti görmemek mümkün değildir.

Cevdet Paşa tarihinde vakâyı'nın resmî ciheti ise matlûba muvafık tenvîr edilmiştir. Müverrih mevzû-ı bahs olan edvâr-ı mezkûreye ait bilcümle vesâiki görmüş, gözden geçirmiş, bizim işlerimize ait Avrupa lisanlarında yazılmış eserlere dahi kesb-i vukûf etmiştir. Tarih-i mezkûrun kıymetini arttıran maddenin başlıcası da sade lisanla yazılmasıdır. Burada parlak lügatler, tumturaklı cümleler, şiirler yoktur. Her satırda müellifin sahib-i ma'lûmat ve müdekkik olduğu zâhiren meydandadır.

Cevdet Paşa'nın tarihinden biraz sonra meydân-ı intişara konulan Hayrullah Efendi'nin tarihi dahi şâyân-ı kaydır. Bu tarih dahi yeni usûl-i tahrîr üzerine yazılmıştır. Fakat tarih-i mezkûr maatteessüf Devlet-i Aliyye'nin zuhûrundan yalnız iki asırlık vakâyı'ı ihtivâ ediyor. Bu iki asırlık vakâyı' pek güzel tenvir edilmiştir. Tarih-i mezkûrun kıymetini arttıran madde müverrih-i müşarünileyh tarih-i Osmanî vakâyı'nı tarih-i umûmî yani Avrupa tarihi vakâyı'yla beraber yürütmesi ki bu suretle kaleme alınan tarih-i Osmanî de birinci defa olarak görülmüştür.

Sultan Abdülaziz devrinde sâlifü'z-zikr iki tarihten mâadâ diğer tarihler[in] dahi meydân-ı intişara konulduğu malûmdur. Fakat bu tarihler medrese ve mekteplerde tedris için kaleme alınmıştır. Padişah-ı müşarünileyh hazretlerinin hal'ini müte'âkib Devlet-i Aliyye'nin idaresinde meşrûtiyet vaz' olunduğundan bundan sonra matbû'ât-ı Osmaniyye için ahvâl-i umûmiyye pek müsait olacağı hesap ve tahmin edilmişti. Heyhât ki! Öyle olmadı. Devr-i Sultan Abdülhamid'te matbû'ât üzerindeki tazyik malum olduğundan biz o cihetin tafsilatından sarf-ı nazar ediyor. Şu kadar var ki devr-i mezkûrun mebâdisinde matbû'ât bir dereceye kadar serbest idi. Bu ahvalden bilistifade tarihte yed-i tûlâsı bulunan birkaç zât mekteplerde tedris için birkaç tarih vücuda getirdiler ki bu eserlerden en iyisi Murad Bey'in Tarih-i Umûmî'sidir.

Murad Bey'in Tarih-i Umûmî'si gerek üslûb-ı tahrîr ve gerekse usûl-i tertîbi veçhile Avrupa mekteplerinde ve bilhassa Alman ve Rus mekteplerinde kabul olunan sistemde yazılmıştır. Bu usûl muhassenâtı, ez-ifâde ile vakâyı'nın ruhunu talebeye ifhâm ve bir de hikmet-i tarihiyyeden çıkarılan hakikatleri talebenin zihinlerine kolaylıkla yerleştirmektir. Murad Bey'in tarihi[nin] bu maksada epeyce hizmet ettiği malumdur. Mekteb-i Mülkiye'de tedris oluna gelen bu tarih Devlet-i Aliyye için hayli münevverü'l-efkâr zevât yetiştirmiştir ki bu talebe el-yevm merâtib-i devlette mühim mevâki'i işgal etmektedir.

Temmuz inkılabının Memâlik-i Mahrûse'nin ahvâl-i umûmiyesine icra ettiği tesir ma'lûmdur. Bu inkılab millet-i Osmaniye'nin ma'îşet-i umûmiyesinde ciddi inkılap vücuda getirerek milleti Osmaniye'ye yeni hayat bahşettiği gibi ahvâl-i

icîtaimîze ve bilhassa matbuatımıza icrâ-yı tesir etmekten geri durmuyordu. O tarihten itibaren matbuatımız bir dereceye kadar serbest fikir söylemeğe, münâkaşa-i fikriyede bulunmağa hak kazanmış oldu. Bu halin neticesi olarak müverrihlerimiz yeni eserler vücuda getirdiler. Ve elân getiriyorlar. Bilhassa inkılab-ı mezkûrdan sonra milletimizin münevverü'l-efkar takımında tarih-i Osmani'nin ruhuna hakikaten vâkıf olmak hevesi uyandı. Ahâlimiz inkılabı müteakip devr-i istibdatta yazılmış fakat Memâlik-i Mahruse'de neşri mümkün olmayıp hâricte intişâr eden eserlere, tarihlere hücum ettiler. Biraz sonra dahilde dahi müteaddit vakâyı'a dâir tarihler, risâleler neşrolundu. Bu tarîkte edilen gayret az zaman içinde pek büyük neticeler i'tâ etti. Osmanlı tarihine ciddi hizmet etmek üzere bir "Tarih Encümeni" vücuda getirildi.

Maa-hâzâ şurası da doğrudur ki şimdiye kadar ortaya konulan âsâr arasında tarih-i Osmani'yi etraflıca ihâta eden tek bir eser yoktur. Bunların ekserisi bir vak'aaya ait olup vak'a-i mezkûreyi iyi-fena tenvîr ediyor. İçlerinde vaktiyle idâre-i devlette büyük makamı mesela makâm-ı sadâreti işgal eden zevât tarafından kaleme alınan eserler dahi vardır. Bu eserlerin ehemmiyeti hiçbir vakit inkar olunamaz. Maa-hâzâ bunlar tam manasıyla tarih değildir. İçlerinde yalnız Murad Bey merhum sâlifü'z-zıkr maksadı vücuda getirmek için çalıştı. Fakat bu zât dahi vaz' olunan maksada muvaffak olamadı, tarihi itmam edilmedi. Yarı kaldı.

"Tarih-i Ebu'l-Faruk" devr-i Meşrûtiyette yazılmıştır. Bundan dolayı müverrih olan zât, kalemîni serbest yürütmüştür. Tarih-i Osmani'nin müteaddit devirlerini ve bir çok mesâil hakkında arz ve amîk tetkikâtta bulunmuş ve şimdiye kadar beyân-ı fikr etmesi mümkün olmayan bazı simalar hakkında serbest ve açık olarak beyân-ı fikr etmiştir ki burada sarf olunan fikirler kabul edildiği halde bile bir fikir olup hâlisâne ibraz buyurulduğu için şâyân-ı takdirdir.

Maa-hâzâ Ebu'l-Faruk tarihinde bazı zevât hakkında sarf olunan fikirler[in] gayet sert ve şedîd olduğunu iddia edenler vardır. Bize kalırsa bu iddia yanlış ve hakîkate müstenit değildir. Burada sarf olunan fikirler şimdiye kadar bazı zevât için Tarih-i Osmani'de kabul olunan fikre mugayirdir. Burası doğru olabilir. Bunun için makbûle dahi geçemez. Fakat tarih herkesin hoşuna gitmesi için yazılamaz. Husûsen neşriyâtın serbest bulunduğu memlekette bir mesele, bir sîmâ hakkında muhtelif fikirler olabilir. Ve hatta diyebiliriz ki olmalıdır da! Çünkü tarihi sîmâlar hakkında fikirler birbirlerine muhalif olduğu halde hakîkat meydana çıkacaktır. Bundan mâ'ada tarihimizde büyük ve mukaddes tanılan zevâtın büyük ef'âl ve makbul hareketleri olduğu gibi hiç de bu zevâtın tıynet ve ahlakında makbul olmayan ve memlekete büyük zararlar i'tâ eden ve ahvâl-i gayri matlûbesi bulunmak ihtimali dahi vardır. İnsan hiçbir devrede ez-her cihet kâmil yaratılmamıştır. Müverrih olan zât bu iki ciheti nazar-ı mülâhazaya almak mecburdur.

Devr-i Meşrûtiyette bizde hamd olsun yeni ve genç müverrihler yetişmeğe başlamıştır. Bunların birincisi Ahmed Refik Bey'dir. Refik Bey baştan nihayetine kadar tarih-i Osmani'yi yazmıyor münferit devr ve vakâyı'yı tenvire çalışıyor, "Köprülüler", "Kadınlar Saltanatı" bu maksadı hüsn-i sûretle ifâ etmiştir. Refik Bey'in eserlerinin kıymetini arttıran madde de eserlerinin gayet muvâfık bir surette yazılmasını ve bir de zemîn için ittihaz olunan mevâddın hoş ve kâri' için lezzetle okunacak vakâyı'dan intihap edilmesidir.

Şu son dört beş sene zarfında saydığımız şu tarihlerden mâadâ epey eser meydân-ı intişara konulmuştur. Bunları şurada ta'dâd etmek lüzumsuzdur. Yalnız mücerred Meşrûtiyet idaresi sayesinde vücuda getirilen "Tarih Encümeni" bilhassa tarihe ait mevâd ile meşgul olduklarından Encümen-i mezkur hakkında biraz tafsilâta girişmek ahvâl-i zarûriyedir, zannederim.

Diyebiliriz ki bizde başka memleketlerde olduğu gibi "Tarih Encümen" heyetinin teşkili tabiatıyla vücuda gelmiştir. Meşrutiyetten sonra böyle bir müessesenin vücuduna ihtiyac-ı mess etmek zarûrî idi. Çünkü tarih-i Osmanî için lazım gelen vesâiki toplamak, şahsa değil bir müesseseseye ait mesele idi. Hakikat-i hâl de öyle oldu. Maa-hâzâ cennetmekân Sultan Mehmed Reşad'ın arzû-yı şahânesi yani kendi zamanında mükemmel bir tarih vücuda getirilmesi arzusu bu işin tesrî'ine hizmet etmiş oldu.

Her ne ise! Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadâretinde böyle bir encümen vücuda getirildi. Şu kadar var ki Encümen-i mezkûr epey sene işe başladığı halde matlûb olan maksat hâsıl oldu denilemezse de böyle bir müessesenin dağılmayıp kalması istikbal için olsun tarih muhiplerine pek büyük ümitler vermekte olduğu inkar olunamaz.

"Tarih Encümeni"n efkâr-ı umûmiyenin arzusuna muvafık iş görmediğine gelince, bu husûsun esbâb-ı hakikiyesi Encümen'in tesisinden ümit edilen maksad[ın] yanlış vaz' olunduğuna mu'tekidim. Sâlifü'z-zikr Encümen'den mükemmel bir tarih-i Osmanî vücuda getirmek talep olunuyor. Halbuki bir Encümen bu arzuyu hiçbir vakit vücuda getiremez. Çünkü Encümen bir çok azâdan ibaret bulunacağı cihetle her azânın mütenewvi' vakâyı'-ı tarihiyyeye nazar ve mülâhazaları başka başka olacağı muhakkak olup birisinin mütalaa ve muhakemesi diğerine uyamaz ve tevhîd-i fikr etmek mümkün olamaz.

Bu hakikat Avrupa'da pek çok zamandan beri bilinmiş olduğu cihetle orada tarih ve fennî encümenlerin vazâifî tarih ve âsâr yazmak değil, yazılacak eserlere vesikalar toplamaktan ibaret kalır. Encümenler, elde edilmesi mümkün olan evrakın cem'ine çalışır. Devletin resmî hazinesindeki evrakını mütalaa ve tetkik etmek için hükümetten müsaade talep eder. İcap ederse ötekinin berikinin ellerinde bulunan evrakı satın alır. Müverrihine mümkün olduğu kadar teshîlât vermek için kütüphaneler te'sîs eder vesâire vesâire bu gibi hizmetlerde bulunur.

Vâkı'an bizde teşkil olunan Encümen dahi bu gibi harekette bulunmak için teşebbüs etti. Fakat bu tarîkte edilen gayretler neticesiz kaldı. Ve daha doğrusu matlup olan neticeyi vermedi. Buna sebep olan ahvâl, başka bir şey olmayıp Encümen'in sûret-i teşekkülünde görülen bazı ahvâl-ı gayr-i matlûbe ile hareket için Encümen'in çizdiği hattın yanlış yola saptığından ileri geldiğine mu'tekidim.

Bizde öteden beri bir kâide vardır ki bu da hükümete doğrudan doğruya ait olmayıp mahzâ menâfi'-i umûmiye için teşkil olunan müesseseleri bile doğrudan doğruya hükümetin taht-ı murakabesinde bulundurmak arzusudur. Hükümet maksad-ı mezkur için yeni müesseseseye reis olmak üzere kendi memurlarından veyahut devlet hizmetinde ma'rûf bulunan bir zâtı tayin ederek teşkilât-ı mezkûreyi nezâret altında bulundurur.

Halbuki bu gibi teşkilât, devr-i istibdâtta mümkün olsa bile devr-i Meşrûtiyette bir çok ahvâlde muvafık olamayacağı tecârib ile sâbittir. Bilfiil mevki'-i icrâya götürüldüğü halde, müessesenin umûm-ı harekete sekte verildiği defaâtla

görölmüştür. Bilfarz bugün bizde mevcut Tarih Encümen heyetini ele alalım. Müessese-i mezkûrenin azâsı bulunmak şerefi, tarih-i Osmanî'de az çok çalışan, eserler vücûda getiren bilcümle Osmanlıların hakkı iken yevm-i hâzırda bir çok müverrihlerin hâriçte kaldığı görölmüştür. Adeta Encümen-i mezkûr birkaç adama münhasırdır. Encümene dâhil olmak için tarihte çalışmak kâfi değildir. Onun bunun teveccüh ve taraftarlığını dahi kazanmak lazımdır ki bu ahvâl, serbest bir müessese için hiç de matlup olan ahvâlden değildir. Bu hususta daha çok şey söylenebilirse de bazı mülâhazâta binaen sözü ileriye götürmek muvafık değildir, zannederim.

Fikr-i acizâneme kalırsa bizim Tarih Encümeni'nin kemâl-i muvaffakiyetle iş görmesine mani olan maddenin ikincisi de heyet-i mezkûrenin kendi hatt-ı hareketi için bir plan-ı harekete mâlik olmamasıdır. Heyet-i mezkûre geliş güzel çalışıyor. Tarih Encümeni bizde epey zamandan beri tesis olunduğu halde heyet-i mezkûrenin ne ile meşgul olduğu layıkı veçhile anlaşılamıyor. Vakıan ortada bir mecmûa neşr olunuyor. Fakat bu heyet kâfi midir? Elllerinde bulunan devletin hazine-i evrakı tanzîm ve tasnîf edilmiş midir? Asıl mesele buradadır. Edilmedi ise neden edilmiyor? Hiç olmazsa bu evrak güzel muhafaza ediliyor mu? Encümen bu mevâdde dâir ara sıra ma'lûmât verse idi bir çokları memnun edecekleri şüphesizdir. Şimdi mevcûd olan ahvâl ise bir çok rivâyetlerin teyîdine hizmet ediyor ki bu rivayetler geçenlerde matbûata dahi aks ederek epey gürültüyü mûcib olduğu ma'lûmdur...

Bir son söz olmak üzere şunu da söyleyelim ki bizim fikrimizce Tarih-i Osmanî Encümeni hâzırda olduğu gibi öyle birkaç zevâtâ münhasır kalmayıp tarihe intisâp ve az çok tarihimizin tenvîrine çalışanlar veyahut çalışmak isteyen bilcümle Osmanlılara hasredilmelidir. Azânın intihâbı serbest ve bilcümle Osmanlı müverrihleri bu intihâba iştirak etmelidir. Hükümet ve daha doğrusu Maârif Nezareti umûm müverrihîn ve tarih-şinâsları bir kere davet etmekle iktifa ederek azâ, reis ve diğer memurların intihâbâtını bunlara havale etmelidir. Başka bir şeye karışmamalıdır ki ortadaki iltimaslar, taraftarlıklar kalksın. Fikr-i acizâneme kalırsa böyle bir hareket, bugün mâlik bulunduğumuz Meşrûtiyete tamamıyla muvâfıktır...